

A.E. САТЫБАЛДИЕВА

ХХ ГАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ОЛАРДАН КЕЙІНГІ ҚАЗАҚ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫң БІЛІМ ТЕРМИНДЕРІН ҚАЛЫПТАСТАРУДАҒЫ ОРНЫ

Қазақстан егеменді ел тәуелсіз мемлекет болды. Қазақ тілі мемлекеттік тіл мөртебесін алды. Енді тілімізді мемлекеттік дәрежесіне сай қоғамдық қызметін көтеріп, жан-жакты дамыту міндеті бірінші кезекте тұр. Оны жан-жакты дамытудың бірі — білім саласындағы терминдерді карау және бірізге салып жүйелеу мен қалыптастыру. Бүгінгі таңдағы білім терминдерін таза өз тілімізде жүйелеп реттесек, болашақта жастарымызды үлт тіліндегі біліммен сусынданырсақ, тіліміздің дамуына косқан үлкен үлес болар еді. Осы тұрғыдан алғанда білім терминдерінің болашағын болжай үшін оның өткен жолына да көз салмай болмайды. Осы орайда А.И.Герценнің: «Өткенді жете білу арқылы қазіргісін түсінеміз, болғандардың мәніне терең бойлай отыра, болашақтағының мәнін ашамыз, артқа қарай отыра алға басамыз» деген ойы ойға оралады.

Қазіргі заманғы қазақ терминологиясын тұзу ісі XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басынан бастау алады. Әсіресе, XIX ғ. 90 жылдарынан А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Жұбанұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов, Ә.Ермеков, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, К.Кеменгерұлы, Ж.Күдерин, М.Жұмабаев сияқты оқымысты зиялыштарымыз білім терминдерінің үлгісін енбектерінде жасып, көрсетіп, сара жол салып кеткен. Осы ағартушылардың енбектерінде бұрын қолданылмаған, қазақ ортасына бейтаныс пән сөздері, ғылым-білім атаулары қазақ тілінде жасалып, аударылып қолданыла бастады. Жаңа сөздер жасалды көптеген қатардағы сөздеріміз үқсас ғылым ғылымдарына сәйкестелініп, терминдік сипат алды. Қазақ тіліндегі терминді арнайы тұзу ісін А.Байтұрсынұлы бастан берді. Мысалы, ғалымның бір өзі қазақ тілі мен әдебиеті бойынша 500-ден аса ғылыми түсініктерін түгелдей қазақ сөзімен атап берді, сондай-ақ, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Жұбанұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов, Ә.Ермеков т.б. өз енбектерінде бірнеше ондаған пән сөздерін қазақшалап, қазақ сөздерін термин ретінде, оларға терминдік сипат бере қолдануға тырысты.

Яғни осы кезең қазақ терминологиясын қалыптастырудың айрықша кезең болып табылады. Өйткені дәл осы кезенде үлт тілі негізінде термин жасау ісі жемісті жүргізілді. Қазақ зиялыштары бұл іске айрықша мән беріп, ғылыми тер-

минологияның бағдарын өздері белгілеп отырды. Ғылымның көптеген салалары бойынша қазақ тіліндегі тәл оқулықтардың жазылуы және өзге тілдерден аударылуы салалық терминологияның қалыптасуына жол ашты. Сол кезенге дейін термин жасаудың тұракты принциптері болмаған еді. Ондай күрделі міндетті атқару ісі қазақ оқымыстыларының өздеріне жүктелді. Осы кездегі термин жасаудағы негізгі көзделген мақсат олардың қалып бұқараға түсінікті болуы еді.

А.Байтұрсынұлы XX ғ. басында ана тілінде үлттық тіл білімінің негізін қалаған қазақтың тұнғыш ғалымы ретінде танылады. А.Байтұрсынұлы жасаған ғылыми атаулардың (терминология) принциптеріне сүйеніп, сол кездегі қазақтың оқыған зиялды азаматтары ғылымды ана тілінде дамытудың негізін қалағы. Сонымен бірге қазақ оқығандары ғылымның өр саласынан ана тілінде оқулықтар мен оку құралдарын жаза бастады. Е.Омарұлы «Пішіндеме», М.Жұмабаев «Педагогика», Ж.Аймауытов «Психология», Ж. Күдерин «Өсімдіктану» оқулығын, ал «Арфиметика» (Есептану) оқулығы атауларына М.Дулатұлы, С.Қожанұлы, К.Жәленовтер көп еңбек сінірді.

Бүкіл үлттың мәдениетінің қауалап қанат жауына ықпал жасаған шаралардың 20-30-жылдарда тіптен белен алғанын айту лазып. Неге десеніз, сауат ашудың жарқын бір беттері осы кезенге орайлас келеді. Оны біз сол кездегі зиялды қауымның оқулықтарын, сөздіктерін, енбектерінен көреміз. Олар ғылымның өр саласында заман талабына сай өз мамандары жоқ кезде өрі ақын, өрі жазушы, өрі аудармашы, өрі сыншы болуға тұра келді.

Сонымен бірге қазақ оқығандары ғылымның өр саласынан ана тілінен оқулықтар мен оқу құралдарын жаза бастады. Оған дәлел М.Дулатов (1885-1935) – ақын, жазушы драмашы, көсемсөзші, педагог, коғам қайраткері. Орыс-қазақ училищесін, педагогикалық курстарды бітіріп, ауыл мұғалімі болып істеп жүріп, өздігімен білім алушмен айналысқан. Соның нәтижесінде әдебиет, мәдениет, тарих және этнография, тіл білімі, математика жөніндегі 2 мынан астам макалалар мен енбектердің авторы. Солардың ішінде М.Дулатұлының «Есеп құралы» атты II бөлімнен тұратын оқулығы 1914 жылы

басылып шықты. 1914 жылы мен 1928 жылдар аралығында окулық өндөліп, толықтырылып басылып отырды. М.Дулатұлының осы окулығында: *көбейту, мысалдар, есептер, алу, болу, қосу, өлшеу, сывғыш, есептану, тік бұрыш, шары, тұзу сывық, жастығу, шегеру, қосынды, қосылғыш, ондық, сандар, бірлік сандар, теңге, тын, саты, шақырым, қарыс, сүйем, көбейткіш, көбейтінді, есе артық, есе кем, азайтынды, қалдық сан, болгіш, болінді, пұт, қадақ, баспа табақ, таңба, көбейту кестесі, сагат* т.б. жүзге жуық математиканың жаңа терминдері енгізген. Арада қанша жыл өтседе бұл атаулар бүгінгі мектеп окулықтарында колданылып жүр. Яғни XXI ғ. үрпағына да өзінің зор ықпалын тигізіп отыр, тигізе береді де.

Математика саласына тағы бір өз үлесін қосқан Е.Омарұлының «Пішіндеме» окулығы 1928 жылы Қызылорда жарық көрді. Осы окулықта тұнғыш рет геометрия пәні атаулары казақша өз баламасын тапты. Кітапта: *одагай (иррационал), түйін (теорема), құрылымдас (пропорционал), өрістік (сектор, өре (диаметр), темік (аргумент), пішиң (фигура), қатар сывық (параллель), кесе (перпендикуляр)* т.б. төл терминдерімізді жасап, казак тілінің ғылымды игеруге бейімділігін, икемділігін өзінің құнды енбектерімен дәлелдей берді.

Кезінде алаш зияллыларының бұл жазып, аударып баламаларын тапқан терминдері араға 70-80 жылды салса да бүгінгі қундегі тілші ғалымдар тарапынан қолдау тауып отыр.

20-30-жылдыры үлттық мектебіміз бен тәлімдік ой-пікірдің дамуына елеулі үлес қосқан қоғам қайраткерлерінің бірі, педагог-ғалым, әдіскер, әдебиетші, лингвист, жазушы, тарихшы және аудармашы Т.Шонанов болды. Ғалым сан алуан окулықтар мен оқу құралдарының, казак тілі, тарих, математика, география, педагогика, психология мәселелеріне арналған мақалалар мен енбектер жазған. Т.Шонанов А.Байтұрсынұлымен бірге казак тілінің өркендеуіне, жазу мәдениетіне, үлттық мектептің дамуына өз үлестерін қосып, бірлесіп қызмет жасаған. Ол А.Байтұрсынұлы екеуі құрастырған 412 беттік «Оқу құралы» атты окулықты 1926 жылы баспадан шығарды. Тілі қарапайым, мазмұны шұрайлы бұл окулық сол кезде казаққа жөн сілтеп, жастардың сауатын, дүниетанымын кенейтүгө өсер еткен құнды енбек болды.

Т.Шонанұлы «Тіл дамыту», «Қазак тілі» (Грамматика мен емле), «Жана арна», «Ересектер үшін оқу құралы» енбектеріне қоса өзге үлт өкілдеріне арнап көптеген оқу құралдарын, зерттеу енбектерін жазды. Айталақ «Самоучитель кир-

гизского языка для русских» (Оренбург, 1925 ж. 1-басылым), (Қызылорда, 1929 ж.), «Қазак тілінің оқу құралы», «Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы» (Қызылорда, 1926 ж.), «Учебник казахского языка для взрослых», «Орыстар үшін казақша әліппе» атты енбектерін атауға болады [1,3].

Қазак терминологиясының тарихында елеулі орны бар пән атауларын қабылдауда маңызды үлес қосқан ғалым Х.Досмұхамедұлы (1883-1939) сан-салалы ғылыми мұра қалдырыды. Ол табиғаттану, анатомия, зоология, фольклортану, этнография, ғылыми терминология жасау жөніндегі окулықтар мен енбектердің авторы. Х.Досмұхамедұлы кірме сөздерді, әсіреле орыс тілі арқылы енген сөздерге төл тілімізден балама табуды кірме сөздерді қолдануда ана тілінің ішкі дыбыстық занын сактап қолдануын дұрыс құбылыс деп есептеген. Х.Досмұхамедұлының жарық көрген «Табиғаттану», «Жануарлар», «Адамның тән тұрлігі» атты окулықтарын жазуы кезінде қолданған термин сөздері казак тілінің ғылым тіліне айналуына толық мүмкіндігі барына кепілдік береді.

Ол ғылым дамуы үшін терминология мәселесін белгілі бір жүйеге түсіруге де назар аударды. Х.Досмұхамедұлы сонау 1920-30 жылдардың өзінде термин сөздің қабылдану, олардың бекітілу жолдарын анықтап берген болатын. Оған дәлел, Х.Досмұхамедұлы 1925 жылы Орынбор қаласында өткізілген қазақ білімпаздарының тұнғыш съезінде терминология ісін үйімдастыру жөнінде: «Бүкіл қазақ халқы үшін жалғыз білім кенесі болу керек. Ол білім кенесі жаңында әр пәннің мамандарынан сайланған комиссия болуы керек. Пән сөздері өуелі пән комиссиясының сынына түсіп, оның қабылданап алған сөздері баспа сөз жүзінде жарияланып, көптің талқысына түсуге тиіс. Ол пән сөздері сонаң соңғана барып білім кенесінің қарауына түсіп, бекітіліп шығуы тиіс» [2,6] деп үйімдастыру жағынан бірден-бір үлгі көрсеткен.

«Асқар тау алыстаған сайын биіктей түседі» демекші, асыл азаматын уақыт таразысы өз талғамына салып, бүгінде өз бағасын беріп халқымен қайта қауыштырды. Профессор К.Жұбанов өзінің бүкіл білік-білімін туған халқын сауаттандыру жолына жұмсады. XX ғ. алғашқы жартысында қазақ халқының рухани-мәдени өміріндегі аса зор саяси- әлеуметтік, халықтың мәні бар мәселенің бірі – жазу, емле, термин туралы мәселенің басы қасында К.Жұбанов журді. 1933 жылы Мемлекеттік терминология комиссиясы (Мемтерминком) құрылған. Оның тұнғыш тәрағасы К.Жұбанов, мүшелері Б.К.Асфандияров,

Г.К.Бірімжанов т.б. болған. Алғашқы ұйымдастырылған күннен бастап бұл комиссия казак тілінің терминологиялық жүйесін жасау, қалыптастыру жұмыстарымен айналысты.

Казак тіл білімінің ғылыми негізін салушы К.Жұбанов қолданған пән сөздерге ерекше тоқталуға болады. *Кіріккен сөз, қиуолы сөз, қосар сөздер, хабар сазды сойлем, хабарлы сойлем, қиуолы кіріккен сөздер, әріп қиуолылар, аралас қиуолылар, сонар дыбыстар, үнсіз дауыссыздар, үнді дауыстылар, ерін қамаулысы, ерін дауыстылары, езу дауыстылар, ауыз жолды дауыссыз, еріндік, езулік, ашиқ буын, жалаң ашиқ буын, жеңіл тұйық буын, ауыр тұйық буын, жеңіл бітеп буын, ауыр бітеп буын, сөз сазы, толық дауысты, келте дауысты, қосынды дауысты, тура жолды сонорлар, үздіксіз, жусысыңқы, ерін дауыссызы, мұрын жолды айналма сонар, көмей дауыссыздары, сыйыр дыбыс, сыйыс дыбыс, тіс дауыссызы, үнді, үнсіз, үздікті, үздіксіз дауыссыздар, жасысыңқы, жусысыңқы, тура жолды, мұрын жолды, жалаң буын т.т. Төл пән сөздерді қалыптастыруда Ахан жолын жалғастырған К.Жұбанов атау сөздерді ғылыми ұғымдарды дәлдік пен нақтылық талаптарын өте мүқият ескеріп отырған.*

Алла қазаққа рухани өлемімізді асқақтатар асыл азаматтар беруден тарынбаған.

Сондай дарынды азаматтарымыздың бірі ақын – Мағжан Жұмабаев. Ол тіл байлығымыздың үлкен бір саласы – терминологияға да өз үлесін қости. М.Жұмабаев «Педагогика» атты оқулықтың авторы. «Педагогика» (Баланы тәрбие қылу құралы) атты әрі оқулық, әрі методикалық сипатты бар кітабы 1922 жылы Орынборда, 1923 жылы Ташкентте басылып шықкан. Ағартушының өз сөзіне жүгінсек: «Кітапты бір орыс кітабынан тура тәржімә деуге болмайды. Алдына бір кітапты жайып қойып, бұрылмастан көшіре бергенім жок. Тәрбие ғалымдардың пікірлерін тандап алуға үмтүлдім. Шамам келгенше, қазак жонын қабыстыруға тырыстым (Көп пайдаланылғаны – Рубинштейн, Сиворцов, Смирновтардың педагогика туралы енбектері.) Бізде бұрын жасалған пән тілі болмағандықтан түрлі терминдерге тап басқандай қазақша сөз табу көп күшке тиді. Қалайда, курстарда оқыған мұғалімдердің жәрдемімен таза орыс сөздері қазақшаға айналдырылды. Ал енді жиһан тілі болып кеткен шет сөздерді қазақшаға аударам деп азаптануды тиісті деп таппадым » [3,10]. М.Жұмабаев енбегінде педагогикаға жәрдемші сөздерді екіге болліп қарастырылған. Бірінші Дене туралы пәндерге анатомия, физиология, гигиена пәндерін жатқызып атау сөздерін (терминдерін) сол күйінше аудармай алған да анықтамасын дәл берген.

Анатомия. Адам денесінің құрылышын баяндайды (денеде қандай мүшелер бар жаратылышы қандай). **Физиология.** Адам денесінде болатын көріністерді баяндайды (қан жұру, демалу сықылды). **Гигиена.** Саулықты сақтау пәні. **Гимнастика.** Саулықты бекіту үшін түрлі дене қозғалысы туралы пән. Екінші Жан туралы пәндерге психология, логика мен этиканы жатқызған.

Психология. Адамның жонын, жан тұрмысын, жан көріністерін, жан күштерін ақыл, қайратын, көңілдін жонын баяндайтын пән. **Логика.** Дұрыс ойлау жолдарын көрсететін пән. **Этика.** Құлық туралы пән [3,18] деп анықтамасы нақты да дәлелді берілген.

Ғалым белгілі бір ғылыми ұғымдардың қазақша баламасын алғанда, оның сол терминдік ұғымды дәл беруін, сондай-ақ, келешекте сол терминдердің қазак тілінде алатын тұрақты орны қандай болмақ деген сияқты мәселелерге ерекше көңіл аударғанын көреміз. Құлықтылық – нравственность, сұлулық – прекрасное, жылулық – температура, елес – иллюзия т.б. [3,54.]

М.Жұмабаевтың *дene тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі, құлық тәрбиесі, жан көріністері, сезім мүшелері, бақылау, елес, ұлт тәрбиесі, әсерлену, жылулық, қан жұру, еріксіз қиял, ерікті қиял, үгым, ойлау, қайрат, әдем, құмарлық, мінез, көру, суреттеу, қиял* т.б. терминдері осы күні қолданылуда.

Ал осындаған дарынды тұлғалардың бірі Ж.Аймауытов сол кездे психология саласынан енбек жазған еді. Талай терминдерімізді қазақша сөйlette алатынымызды сөзжасамның хас шеберлері өлде қашан- ақ дәлелдеген. Психология саласында өсіреле Ж. Аймауытовтың тәжірибесін жинақтап кеңінен қолдану ләзім. Тілінің өсем өуеніндей төгілетінін айтпағанның өзінде бір ғана «Психология мен өнер таңдау» деген енбегінде 150-ге жуық термин қолданылып, соның он шақтысының ғана латынша атауларын жақша ішінде келтіргені еріксіз таңдай қақтырады. Мысалы: құмарталы (страстный), аяныш жанды (сентиментальный), күйгелек (нервный), бірыңгай (монотонный), қадалмалы (датошний).

Тіліміз үшін қажет бірак дәл баламасы жоқ психология терминдері түсіндіруінде сөз шеберінің қалдырған мұрасын кеңінен колдануымыз, тіптен осылай іркіліссіз аударуды үйренуіміз керек. **Жан тамыршысы (психология), Ыстық қанды (сангинник), салқын қанды (флегматик), қызбалы (холерик), кейін тартпа (реакционный), ескі пікірлі (консервативный), үмітшіл (оптимист), қопшілдік (альtruизм), мұратышылдық (идеализм)** т.б. [4,12].

Өзіміз қозғап отырған кезенде жарық көрген еңбектің бірі – «Өсімдіктану» тұнғыш биолог ғалым Ж.Күдерин бұл окулықты 1927 жылы Мәскеуде басып шығарды. Ж.Күдериннің «Өсімдіктану» енбегінде 300-ге жуық казак тіліндег жасалған өсімдік атаулары кездеседі. Окулықтың алғы сөзінде жазған биолог-ғалым Қабділрашид Қайым кітаптың ғалымдар мен мұғалімдердің іс жүзінде кең пайдаланып жетекші құрал етуіне таптырмайтын қомақты еңбек екенін айта келіп, биология ғылымының докторы F.З.Бияшев пен А.Алманиязовтың пікірлерін көлтіреді. Онда «биолог-ғалым Ж.Күдериннің «Өсімдіктану» кітабы қазірдің өзінде маңызын жоғалткан жоқ. Ол әлі де болса қазақ арасында өсімдік өмірі жөнінде ғылыми білімді таратудың өте құнды құралы болып табылады» [5,9.] дедінген. Бір ғажабы, қазақ тіліндегі алғашқы окулықтарда қаймағы бұзылмаған ана тіліміздің байлығы термин жасауда ұтымды пайдаланылған.

1920-1930 жылдары, шет сөздерге ана тілінен балама табуға үмтүлу әрекеті басым болғанын сол кезендерді салыстыру, зерттеу арқылы көз жеткізіп отырымыз. Бұл кезенде дәуір зиялышарының ұлт тіліне баса назар аударуы, қазақ тілінің мөртебесін жоғарылатты. Мұндай сөз тасқыны қазақ тілінің тарихында бірнеше дүркін болған болса, бұл қүнде халқымыз тіл, термин мәселелерінен қиналмайтын еді. Олай дейтініміз ұлт тіліне деген жаңаша көзқарастың сипат алуына, тілдің төл қоры арқылы жаңа атау, терминдер жасау, қайта қарау процесінде олардың қазақыланған атауларын жасауда, тілдің төл мүмкіншіліктерін іздестіруде 1920-жылдарда тілімізде пайда болған терминдеріміздің өзіндік ерекшеліктерін зерттеудің маңызы ерекше. Бұл кезенде термин дамуының өз алдына бір дәуірі, үлкен тарихи кезені деп қарау орынды. Өйткені ол бүгінгі таңдағы білім терминдерін жүйелеуде негізгі нысанада болмак.

«...Пән тілі ең өуелі қазақ халқының сөзінен ізделінсін» деген ұстанымға сүйенген кезенің тәжірибесі – бүгінгі терминологияны ана тілінде дамыту үрдісіндегі – негізгі тірек болуы тиіс. Сол тұста жарық көріп, кейін қалыс қалған атаулар өте көп. Ал оларды қайта жаңғырту, сол дәуір

зиялышарының термин жасау шығармашылығындағы әдіс-тәсілдерін зерттеу бүгінгі тіл мамандарының міндеті. Олай болса «Ескі сөз – жаңа сөздің тұп қазығы» дегендег 1920-30-жылдарда білім саласындағы терминдерге назар аударып, әдеби тілдің көдесіне жарайтын баламаларды актив сөз қатарына қосу керек.

Қорыта айтқанда, жат сөздердің орнына жүртшылық жылы қабылдайтын болашағы зор жана қазақша балама қалыптастыру, оның зан-дышылдықтарын ашу, оған үн қосу – бір адамның емес, бәріміздің міндеттіміз. Ол үшін қазақ тілінің сөз байлығы, қою замандардан келе жатқан бағырғы сөздік қорын жан-жақты пайдалануымыз қажет.

Откеннен сабак алмаған өнерде, білімде де алға басып өркендеремек емес. Олай болса А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймұтов, Қ.Жұбанов біртуар асыл азаматтардың педагогикалық еңбектерін қайта қарап бүгінде қайта енгізу бүгінгі ұстаздар міндеті.

Ал 1920-30-жылдардағы термин жасау тәжірибесін зерттеу – қазіргі терминологияның сан-салалы мәселелеріне үлесін косар бірден- бір дұрыс нысана.

ӘДЕБІЕТ

1. Шонауұлы Т. Мектепте ана тілін оқытуды дұрыстау үшін институттың міндеттері // Социалистік Қазақстан. 1934. 15 май. №3.
2. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингарманизм заңы. Ташкент, 1924. 53 б., 1992. 29 б.
3. Жұмабаев М. Педагогика. Алматы: Ана тілі, 1992. 160 б.
4. Жұмагали Наурызбай. Ұлттың ұлы бола алсаң. Алматы: Ана тілі, 1997. 160 б.
5. Күдерин Ж. Өсімдіктану. Алматы, 1992. 9 б.

Резюме

В 20-30-х годах XX в. казахские ученые А.Байтурсынов, Х.Досмухамедов, М.Дулатов, М.Жумабаев затрагивали в своих трудах проблему использования образовательных терминов в школьных учебниках. Их исследования послужили основой развития образовательных терминологий в казахском языке.

Summary

In 20-30 years well known kazakh scientists H. Dosmuhamedyly, M. Dulatov, A. Baityrsynov, M. Zhumabaev wok's were built the foundation of terminology. This problem is considered in this article.